

Urszula Kluczyńska

Teoria męskości hegemonicznej¹

Najbardziej znaną i powszechnie stosowaną teorią w ramach analiz z zakresu studiów nad mężczyznami i męskosciami jest hierarchiczna teoria męskości hegemonicznej (*hegemonic masculinity*). Po raz pierwszy Reawyn Connell opisała ten koncept w roku 1979 w publikacji *Men's bodies*. W latach osiemdziesiątych został on rozwinięty i uszczegółowiony we współpracy z Timem Carriganem i Johnem Lee (1987), a także przybliżony w książce Connell (1987) *Gender and Power*. Pogłębioną analizę koncepcji męskości hegemonicznej można znaleźć z kolei w publikacji Connell (1995) zatytułowanej *Masculinities*. Z upływem czasu koncepcja ta została poddana szerokiej krytyce, następnie zweryfikowana i przeformułowana przez Connell i Messerschmidta (2005) w 2005 roku. Poniżej przybliżę założenia teorii męskości hegemonicznej, skupiając się na tym, w jaki sposób była modyfikowana, krytykowana, przeformułowywana i wykorzystywana w ramach badań nad mężczyznami i męskosciami.

Geneza rozwoju teorii męskości hegemonicznej

Podstawą powstania teorii męskości hegemonicznej były wyłonione w toku debaty feministycznej analizy dotyczące patriarchatu w latach 60. i 70. XX wieku. Feminizm radykalny włączył termin patriarchatu do refleksji w odniesieniu do relacji władzy między kobietami i mężczyznami. Patriarchat – postrzegany jako władza mężczyzn i ich przywileje – został ukazany jako źródło nierówności społecznych. Z kolei feminizm socjalistyczny uwzględnił współzależność patriarchatu i kapitalizmu jako czynników wytwarzających specyficzną relację władzy między kobietami i mężczyznami (Messerschmidt 2018).

Feministyczna teoria patriarchatu spotkała się z krytyką dotyczącą wyłonienia dwóch grup: „kobiet” i „mężczyzn” opisywanych na zasadzie kontrastu i przeciwieństwa oraz koncentracji na różnicach między nimi. Tym sposobem

1 Rozdział stanowi rozszerzoną i zmienioną wersję fragmentu książki U. Kluczyńska (2017), *Mężczyźni w pielęgniarstwie. W stronę męskości opiekuńczej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Medycznego w Poznaniu, Poznań, s. 14–18.

w niewystarczającym stopniu wyartykułowana została różnica wewnątrz grup kobiet i mężczyzn, choć należy jednocześnie zaznaczyć, że feminizm socjalistyczny uwzględniał kwestie klasowe. Mężczyźni jako grupa nie są bowiem jednorodni, mają różny dostęp do władzy, przywilejów, kontroli swojego życia i kobiet (Messerschmidt 2018). Powstało jednak wyobrażenie „typowego mężczyzny” (Pleck 1981) jako jednorodnego wzorca męskości realizowanego przez wszystkich mężczyzn. Carrigan, Connell i Lee (1987) pisali wprost: „»Męska rola płciowa« nie istnieje. Niemożliwe jest wyizolowanie »roli«, która konstruuje męskość (lub innej konstruującej kobiecość)”. Teoria męskości hegemonicznej wyłoniła się więc jako krytyka „roli płciowej”.

Dostrzeżenie różnorodności w obrębie kategorii kobiet i mężczyzn wiązało się ze zwróceniem uwagi na wielość kobiecości i męskości, a także kwestię interseksjonalności (Crenshaw 1989), czyli podkreślenia czynników, które je tworzą i współoddziałują, takich jak rasa, klasa, seksualność czy etniczność. Doszło do odejścia od pryzmatu patriarchy na rzecz kategorii gender i to ta zmiana miała istotne znaczenie w rozwoju teorii męskości hegemonicznej, która skupiła się właśnie na relacjach genderowych (Messerschmidt 2018). Carrigan, Connell i Lee (1987) podkreślali, że relacja pomiędzy kobietami i mężczyznami jako grupami nie jest konfrontacją między dwoma homogenicznymi, niezróżnicowanymi blokami i choć kategorie „mężczyźni” i „kobiety” są istotne w kontekście władzy patriarchalnej, to jednak kluczowy jest podział na męskość hegemoniczną i podporządkowane.

Główne założenia leżące u podłoża teorii męskości hegemonicznej

Raewyn Connell (1995) wyszła z założenia, że zamiast próbować zdefiniować męskość jako obiekt/przedmiot, należy skupić się na procesie i relacji pomiędzy kobietami i mężczyznami. Męskość związana jest ściśle z relacją genderową, praktykami, w które mężczyźni się angażują oraz skutkami tych praktyk w doświadczeniu cieleśnym, osobistym i kulturowym. Connell (1987) zaznacza, że nie można wydzielić „instytucji genderowych”, gdyż relacje płci istnieją we wszystkich instytucjach. Autorka korzysta z terminu „reżim płci”, przez co rozumie „układ relacji płci w obrębie danej instytucji” (Connell 1987: 120). Aby przybliżyć złożoność zjawiska bardziej szczegółowo, opisuje w swej pracy kwestię instytucjonalizacji relacji płci w odniesieniu do rodziny, szkoły, państwa, ulicy.

Connell (1987) zaproponowała (tymczasowy) potrójny model struktury genderowej uwzględniający relacje władzy, produkcji i struktury emocjonalnej (cathexis); później dodała jeszcze jeden element – symbolikę (Connell 2000). W pierwszej kolejności założyła, że główną osią władzy w porządku genderowym jest podporządkowanie kobiet i dominacja mężczyzn. Jednocześnie zaznaczyła, iż istnieją wyjątki wymykające się tej regule i kobiety również mogą posiadać władzę (nad mężczyznami). Jak pisze: „jeśli władza jest definiowana jako prawowita władza, to możemy

powiedzieć, że główną osią struktury władzy płci jest ogólne powiązanie władzy z męskością. Jest to jednak natychmiast komplikowane, a częściowo zaprzeczane przez drugą oś: odmowę autorytetu pewnej grupie mężczyzn lub, bardziej ogólnie, budowanie hierarchii autorytetu i centralności w ramach głównych kategorii płci” (Connell 1987: 109).

Pisząc o relacjach produkcji badaczka zaznaczyła istotę płciowego podziału pracy, struktury dóbr materialnych oraz ekonomicznych konsekwencji wynikających z tego podziału. Zwróciła uwagę na kwestię treningu do pewnych zawodów i nabywania zróżnicowanych ze względu na płeć umiejętności jako mechanizmów podtrzymujących genderowy podział pracy: na nieodpłatną pracę kobiet w obszarze prywatnym i nierówności płacowe kobiet i mężczyzn. Connell podkreślała, że kwestia genderowego podziału pracy to coś więcej niż przydział osób do poszczególnych rodzajów pracy, to również jej charakter i organizacja.

Autorka wskazywała, że płciowy podział pracy musi być postrzegany jako „większy wzór, płciowo ustrukturalizowany system produkcji, konsumpcji i dystrybucji” (Connell 1987: 103). Z kolei strukturę emocjonalną rozumiała jako formy pożądania i praktyki, które kształtują i pozwalają realizować owo pożądanie (Connell 1987). Symbolikę Connell (2000) opisuje jako praktykę genderową przyczyniającą się do potwierdzenia i wzmocnienia dychotomii i podporządkowania. Wskazuje na praktyki językowe i symboliczne ukazywanie płci przez ubiór, gesty czy makijaż.

Connell zaznacza, że współcześnie musimy mówić o męskościach w liczbie mnogiej, w obrębie których powstaje relacja oparta na władzy i podporządkowaniu. Porządek genderowy to coś więcej niż dominacja mężczyzn nad kobietami, to także dominacja pewnych męskości nad innymi, zależna od kontekstu społeczno-kulturowego. Jak twierdzi badaczka, powołując się na Davida D. Gilmore’a: „nie ma jednego wzorca męskości, który występowałby wszędzie [...]. Musimy mówić o »męskościach«, nie męskości. Różne kultury i różne okresy historii odmiennie kształtowały konstrukt męskości” (Connell 2000: 10), ponadto „w każdym czasie i w każdej kulturze obecne są hierarchie różnych rodzajów męskości, z których jedne są dominujące, a inne podporządkowane; jedne nagradzane, inne karane” (McNair 2004).

Connell (1987) podkreśliła historyczność, aspekt różnic kulturowych w konstruowaniu męskości i kobiecości, a także ich zmienność. Zmiany te mogą dotyczyć kwestii relacji genderowej, wyłonienia nowych form męskości i kobiecości, a także zaniku tych istniejących. Męskości (i kobiecości) są społecznie wytwarzane, powstają przez ludzkie działanie, są bowiem „aktywnie wytwarzane przy użyciu zasobów i strategii dostępnych w danym otoczeniu społecznym” (Connell 2000: 12), podlegają zatem zmianie.

Męskość hegemoniczna, męskości marginalizowane, podporządkowane i kobiecości

Opisując męskość hegemoniczną, Connell sięga do konceptu hegemonii (Howson, Hearn 2020) zaczerpniętego od Antonia Gramsciego². Australijska badaczka podkreśla, że w kontekście hegemonii istotne jest to, w jaki sposób poszczególne grupy mężczyzn zajmują pozycję władzy i dobrobytu oraz legitymizują i reprodukują społeczne relacje generujące ich dominację (Carrigan, Connell, Lee 1987). Hegemonia odnosi się bowiem do dynamiki kulturowej, gdzie grupy roszczą sobie i uzyskują czołowe pozycje w życiu społecznym (Connell 1995), a przewagę społeczną „osiągają w grze sił społecznych, która wykracza poza rywalizację brutalnej siły w organizacji życia prywatnego i procesów kulturowych” (Connell 1987: 184).

Hegemonia jednej grupy nad inną nie jest zdobywana za pomocą brutalnej przemocy, ponieważ jest ona osadzona raczej w praktykach, religijnej doktrynie, mediach, strukturze dochodów czy w polityce (Connell 1987). Hegemonia oznacza perswazję, a element jej przejawu stanowi ukazywanie sposobu konstruowania męskości w mediach. Wiąże się również ściśle z podziałem pracy. Negocjowanie i egzekwowanie hegemonii obejmuje także państwo (Carrigan, Connell, Lee 1987). Hegemonia nie oznacza jednak totalnej kulturowej dominacji czy braku alternatywy, albowiem istnieją inne grupy, które nie są eliminowane, lecz podporządkowywane (Connell 1987).

Connell zaproponowała hierarchiczną typologię wzorców męskości właściwych dla szeroko pojmowanej kultury zachodniej. Wytwarzane i redefiniowane męskości odnoszone są do pewnego normatywnego wzorca męskości, określonego przez Connell jako męskość hegemoniczna i opisanego jako: „konfiguracja praktyk genderowych, które uosabiają współcześnie akceptowaną odpowiedź na problem legitymizacji patriarchy, który gwarantuje (lub jest traktowany jako gwarancja) dominującą pozycję mężczyzn i podporządkowanie kobiet” (Connell 1995: 77). Według Connell kulturowe ideały męskości hegemonicznej nie muszą być uosobieniem konkretnych, realnych osobowości, mogą być też postaciami fikcyjnymi, np. filmowymi. Jednak ich istotną cechą jest publiczny charakter (Carrigan, Connell, Lee 1987). Zaznaczyła również, że nie zawsze jest tak, że nosicielami męskości hegemonicznej są najpotężniejsze osoby. Mogą to być także aktorzy czy postacie fikcyjne, zaś realne osoby – nosiciele instytucjonalnej władzy – w życiu prywatnym mogą być dalekie od realizacji wzorca męskości hegemonicznej.

Męskość hegemoniczną charakteryzuje: władza, bogactwo, siła, autorytet, sprawność fizyczna, rywalizacja, agresja. W kulturze zachodniej większym prestiżem i władzą cieszą się biali, sprawni, heteroseksualni i młodzi mężczyźni (Connell

2 Gramsci użył określenia „hegemonia” do opisu sposobu, „w jaki klasa dominująca wywiera ideologiczny wpływ na klasę podporządkowaną, ale nie za pomocą siły, lecz wynegocjowanego kompromisu [...] na mocy powszechnego przyzwolenia” (Skucha 2012: 9). Krytyka zastosowania konceptu hegemonii została szerzej opisana przez Richarda Howsona (2006).

2000). Hegemonia „nie oznacza przemocy, ale może być wspierana przez użycie siły” (Connell, Messerschmidt 2005: 832). Agresja jest bowiem związana z męskością hegemoniczną nie tyle jako jej „mechaniczny skutek”, ile rezultat dążenia do hegemonii (Connell, Messerschmidt 2005: 834).

Męskość hegemoniczna jest uprawomocniana i reprodukowana przez szereg instytucji, ponadto nie musi być – i zwykle nie jest – najbardziej popularną męskością. Jest dostępna dla nielicznych, a dla wielu mężczyzn stanowi źródło napięcia lub dystansowania (Connell 2000). Męskość hegemoniczna „uosabia »aktualnie akceptowaną« strategię” i w sytuacji zmiany modyfikuje się, zaś „nowe grupy mogą zakwestionować stare rozwiązania i konstruować nową hegemonię” (Connell 2000: 77). Męskość hegemoniczna jest zatem historycznie zmienną relacją.

Connell (1998; Connell, Wood 2005) wskazuje na pewien wzorzec męskości hegemonicznej, który można znaleźć w grupie globalnie mobilnych menadżerów i określa go mianem transnarodowej męskości biznesowej (*transnational business masculinity*). Wzorzec ten definiuje jako „ideę, zgodnie z którą globalne rynki i ponadnarodowe korporacje zapewniają warunki dla przekształconego wzorca męskości biznesowej, który osiąga hegemoniczną pozycję w globalnych relacjach płci” (Connell, Wood 2005: 362). Connell (1998: 17) podkreśla jednak, że transnarodowa męskość biznesowa nie jest całkowicie homogeniczna na poziomie globalnym³. Wątek męskości hegemonicznej w kontekście globalizacji zniuansowały Elias i Beasley (2009), wskazując potrzebę odniesienia się do specyfiki lokalnych kontekstów globalizacji.

Connell (1987) podkreśliła również, że męskość hegemoniczna jest czymś zupełnie innym niż „męska rola płciowa”. Jak zaznaczałam wcześniej, badaczka wskazuje, że jej teoria powstała w wyniku krytyki „roli płciowej” (Carrigan, Connell, Lee 1987). Przez badaczki i badaczy sytuowana jest „pomiędzy krytyką teorii ról płciowych a krytyką monolitycznych wersji patriarchy” (Hearn, Aboim, Howson 2016).

Zaproponowana koncepcja męskości hegemonicznej jest rozumiana jako wzór praktyk umożliwiających mężczyznom utrzymanie władzy nad kobietami. Męskość hegemoniczna ma charakter relacyjny i legitymizujący. Relacje dotyczą kwestii genderowych i związane są przede wszystkim z nierównością władzy pomiędzy mężczyznami i kobietami, męskosciami i kobiecościami oraz pomiędzy męskosciami, zaś męskość hegemoniczna legitymizuje te nierówności (Messerschmidt 2018).

Męskość hegemoniczna jest bowiem według Connell (1987) konstruowana w relacji do męskości podporządkowanych oraz kobiecości. Jednak żadna kobiecość nie jest hegemoniczna w takim znaczeniu jak męskość hegemoniczna w relacji z innymi męskosciami. Choć jej zdaniem wszystkie kobiecości zajmują podporządkowane miejsce wobec męskości hegemonicznej, to jednak w początkowym etapie swych analiz australijska badaczka szczególnie uwagę skupia na ostentacyjnie podkreślanej

3 Przykład badań na poziomie lokalnym zob. np. Kwon (2019).

kobiecości (kobiecości emfatycznej) (*emphasized femininity*)⁴, którą można potraktować jako pewne dopełnienie męskości hegemonicznej (por. Giddens 2006).

Ostentacyjnie podkreślana kobiecość została przez Connell ukazana jako zgadzająca się na relację podporządkowania i skupiona na dopasowaniu się do interesów i pragnień mężczyzn. Cechuje ją uległość, opiekuńczość i empatia. Inne kobiecości według Connell definiowane są przede wszystkim przez strategię oporu lub niezgody, albo strategię zgody, oporu i kooperacji. Kobiecość emfatyczna buduje relacje z pozostałymi kobiecościami nie na zasadzie dominacji, ale ich marginalizacji i ukrycia ich widoczności (Connell 1987).

Niewielu mężczyzn jest w stanie osiągnąć męskość hegemoniczną, choć wielu może do niej aspirować lub korzystać z przywilejów męskości, które Connell (2013) określa mianem patriarchalnej dywidendy⁵. Mężczyźni, którzy nie realizują normatywnych standardów i z różnych względów idą na ugody, ale korzystają z przywilejów, realizują męskość współuczestniczącą⁶ (*complicit masculinity*). Connell (1995) zaznacza, że męskość współuczestnicząca nie jest po prostu bardziej nieudolną wersją męskości hegemonicznej, lecz wskazuje na inne zależności (małżeństwo, ojcostwo, społeczność lokalną), które wymagają szeregu uzgodnień i kompromisów. Jest to zgoda na dominację męskości hegemonicznej i konstruowanie swej męskości przy uznaniu patriarchalnego podziału „bez ryzyka bycia na pierwszej linii” (Connell 1995: 79). Mężczyźni realizujący męskość współuczestniczącą mogą cieszyć się materialnymi, fizycznymi oraz symbolicznymi korzyściami wynikającymi z podporządkowania kobiet (Flood i in. 2007).

Hierarchia w obrębie grup męskości, a zatem dominacja jednych i podporządkowanie innych, jest istotnym elementem relacji w obrębie płci. Męskości można

4 W analizach z lat 80. Connell stosowała termin „hegemonic femininity” (Kessler, Ashenden, Connell 1982).

5 Termin „patriarchalna dywidenda” został opisany przez Connell (2013: 235–236) następująco: „Nierówności płci są zwykle wyrażane w kategoriach niższych zasobów kobiet w porównaniu z mężczyznami. [...] Nazywam tę nadwyżkę *patriarchalną dywidendą*: korzyścią mężczyzn jako grupy z podtrzymywania nierównego porządku płci. Ta korzyść nie ogranicza się do nierównych dochodów. Obejmuje również takie zasoby, jak: prestiż, szacunek, świadczenia, bezpieczeństwo, warunki mieszkaniowe, dostęp do władzy instytucjonalnej, wsparcie emocjonalne i kontrola nad własnym życiem. Oczywiście patriarchalna dywidenda maleje wraz ze wzrostem równości płci. Należy pamiętać, że patriarchalna dywidenda przynosi korzyść mężczyznom *jako grupie*. Niektórzy czerpią jej więcej, inni mniej, a jeszcze inni wcale nie mają do niej dostępu. Jest to uzależnione od statusu społecznego mężczyzny. [...] Patriarchalna dywidenda jest najwyższą stawką we współczesnej polityce płciowej”.

6 Connell pisze o relacji w obrębie męskości – *complicity*; *complicit masculinity* jest ściśle związana z czerpaniem korzyści płynących z patriarchalnej dywidendy. W polskiej literaturze przedmiotu tłumaczona jest na kilka sposobów jako: męskość współuczestnicząca (Kluczyńska), męskość sprzymierzeństwa (Skucha), męskość współudziału (Śmieja). Korzystam z określenia „męskość współuczestnicząca”, gdyż w moim przekonaniu współuczestniczenie odnosi się zarówno do uczestniczenia w czynnościach, na które z różnych względów zgadzają się mężczyźni, jak i uczestniczenia w przywilejach wynikających z bycia definiowanym jako mężczyzna.

określić jako podporządkowane nie dlatego, że są w jakiś naturalny sposób podporządkowane lub brakuje im jakiejś jakości, ale dlatego, że w konfiguracji praktyk, które reprezentują – których są ucieleśnieniem, są sprzeczne z aktualnie akceptowaną strategią podporządkowania kobiet.

Connell (1995, 2000) zaznacza, że w społeczeństwie europejskim i amerykańskim kluczowa jest dominacja mężczyzn heteroseksualnych i podporządkowanie homoseksualnych. Obiekt pożądania seksualnego mężczyzn homoseksualnych podkopuje instytucję heteroseksualności, która ma kluczowe znaczenie dla reprodukcji patriarchatu. Niższa pozycja mężczyzn homoseksualnych jest czymś więcej niż stygmatyzacją, ponieważ odbywa się w toku wielu praktyk. Zdaniem badaczki, mężczyźni homoseksualni to grupa znajdująca się u samego dołu hierarchii męskości, przynależąca do męskości podporządkowanych (*subordinate masculinity*).

Mężczyźni homoseksualni nie są jedyną grupą podporządkowaną, lecz w największym stopniu dotyczy ich wykluczenie ze względu na symboliczne łączenie z kobiecością. Mężczyźni mogą znaleźć się w grupie podporządkowanej jeśli nie realizują oczekiwań genderowych zgodnie z hegemonicznym systemem i związaną zeń ideologią (Flood i in. 2007). Męskości podporządkowane prezentują cechy lub podejmują zachowanie określane jako „kobiece”, czyli np. emocjonalność lub słabość fizyczną, są zatem symbolicznie łączone z kobiecością (Connell 2000).

Connell (1995) wskazuje na dwie grupy relacji w obrębie męskości stanowiące ramy jej opisu. Pierwsza, to opisana powyżej dominacja/podporządkowanie, druga to marginalizacja/autoryzacja. Relacja męskości hegemonicznej i podporządkowanych bazuje zatem na dominacji i podporządkowaniu wewnątrz porządku genderowego, podczas gdy męskości marginalizowane i współuczestniczące dostrzegane są głównie w odniesieniu do autoryzacji porządku genderowego (i męskości hegemonicznej) (Gottzén 2011). Można wyróżnić również wzajemne oddziaływanie płci z innymi elementami struktury, takimi jak klasa czy rasa, w obrębie męskości, a zatem nierówność relacji poza porządkiem genderowym (Connell 1995).

Istotną zależnością w relacji między mężczyznami jest zatem marginalizacja (*marginalized masculinity*), opisująca mężczyzn korzystających z władzy (nad kobietami), którą daje im sam fakt bycia mężczyzną, ale w hierarchii męskości są trywializowane ze względu na relacje inne niż genderowe, czyli np. wiek czy przynależność etniczną. Męskości marginalizowane nie są nawet w stanie dążyć do hegemonii, gdyż brakuje im pewnej jakości męskości hegemonicznej, np. siły fizycznej, sprawności i tu przykładem będą mężczyźni z niepełnosprawnościami (Connell 2000).

Marginalizacja jest zawsze związana z uprawomocnieniem/autoryzacją (*authorization*) męskości hegemonicznej. Jest efektem uzyskania hegemonii przez pewien wzorzec męskości, a relacja marginalizacji i autoryzacji może istnieć również w obrębie męskości podporządkowanych. Connell (1995) zaznacza, że zarówno męskość hegemoniczna, jak i męskości marginalizowane nie są ustalonym typem, ale konfiguracją praktyk generowaną w szczególnych sytuacjach w zmieniającej się strukturze relacji.

Connell (2000) opisuje również męskość protestującą (*protest masculinity*), która jest konstruowana jako odpowiedź na pozycję społeczną mężczyzn, którzy doświadczają frustracji wynikającej z braku dostępu do władzy ekonomicznej i politycznej. Męskość protestująca kwestionuje hierarchiczną formę dominacji i była rozumiana jako wzorzec konstruowany w lokalnym środowisku klasy robotniczej, choć mogła dotyczyć również etnicznych męskości marginalizowanych. Charakteryzuje ją przede wszystkim roszczenie dostępu do władzy przy braku zasobów gospodarczych i autorytetu instytucjonalnego, które leżą u podstaw regionalnych i globalnych wzorców (Connell, Messerschmidt 2005).

Kategoria męskości protestującej może mieć zastosowanie w analizach wyjaśniających wycofanie się mężczyzn lub grupy mężczyzn z hegemonicznego systemu. Męskość protestująca, podejmowana przez mężczyzn z marginesu, postrzegana jest przez niektórych badaczy (Howson 2006; Roberts 2018) jako męskość, która na nowo oszacowuje, a nie walczy o dominację. To z ich perspektywy męskość, która włącza pewne praktyki, np. opiekę.

Na koniec należy zaznaczyć, że dla Connell opisane powyżej koncepty „były raczej abstrakcyjne niż opisowe pod względem logiki nierównych relacji między płciami” (Messerschmidt 2017: 29). Ponadto badaczka zakładała ich historyczność oraz zmienność.

Krytyka teorii męskości hegemonicznej

Teoria męskości hegemonicznej stała się najczęściej stosowaną perspektywą analityczną w studiach nad mężczyznami i męskociami, cytowaną w niemal każdym artykule. Pojawiły się głosy krytykujące monopolizację sposobu myślenia o tej problematyce i braku różnorodności pod względem teorii umożliwiających analizy w obrębie studiów.

Krytykowano (Demetriou 2001; Donaldson 1993; Hearn 1996, 2004, 2005, 2015; Wetherell, Edley 1999; Whitehead 1999) brak jasności konceptu oraz stawiano pytania o to, czy można redukować męskość hegemoniczną do zestawu praktyk, czy można mówić o męskociach hegemonicznych w liczbie mnogiej, a także co oznacza termin męskość, co wyklucza, a co włącza w zakres tego terminu. Badaczki i badacze wskazali również, że teoria ta przykłada mniejszą wagę do kwestii władzy i dominacji (Hearn 1996, 2004), osłabia i rozmazuje zbiorową władzę nad kobietami (Hearn 2004) wyolbrzymiając zbiorową władzę mężczyzn nad grupą kobiet i zaprzeczając sprawczości kobiet oraz męskości niehegemonicznych (Beasley 2008a, 2008b), w dodatku nie uwzględnia płynności i pomija intersekcyjną perspektywę w postrzeganiu męskości (Mac án Ghaill, Haywood 2007). Ponadto, jest nieprecyzyjnie stosowana w odniesieniu do pewnych zmiennych, w tym cech charakteru, ideologii i procesu instytucjonalnego (Beasley 2008; Howson 2008), a także ogranicza perspektywę badawczą do społecznego konstrukttywizmu (Beasley 2011).

Innym zarzutem wobec teorii męskości hegemonicznej było podkreślanie, że ów wzorzec niewiele mówi o codziennych interakcjach społecznych (Whitehead 1999), ponadto koncept odnosi się jedynie do struktury, a nie jednostki (Whitehead 2002). Wielość męskości została zinterpretowana jako statyczna typologia, a sama męskość hegemoniczna jako ponadhistoryczny, stały model (Messerschmidt 2018). Ponadto męskość hegemoniczna łączona była przede wszystkim z negatywnymi cechami – nieemocjonalnością, nieopiekunczością czy agresją (Collier 1998).

W swej krytyce Mike Donaldson (1993) utożsamiał charakterystykę „męskiej roli płciowej” z opisem męskości hegemonicznej. Męskość hegemoniczna i ideał męskiej roli płciowej wydają się badaczowi terminami zbieżnymi i zastanawia się on, czy nie są tak samo niemożliwe do zrealizowania (dla znacznej większości osób). Męska rola płciowa jest statyczną kategorią, podczas gdy gender jest dynamicznym konstruktem, efektem ludzkich działań, ma charakter dynamiczny i relacyjny.

Nie wszyscy badacze zgadzają się z Donaldsonem, gdyż widzą raczej w konstrukcie męskości hegemonicznej krytykę teorii męskiej roli płciowej oraz możliwość ukazania porządku genderowego, a także władzy, której wcześniejszy koncept nie pozwalał opisać (Moller 2007). W ramach części badań wykorzystujących koncept męskości hegemonicznej doszło do utożsamienia męskości hegemonicznej z toksycznymi praktykami, przede wszystkim przemocą (Messerschmidt 2018).

Z kolei Demetrakis Demetriou (2001) podkreślał, że męskość hegemoniczna nie stanowi wyłącznie konfiguracji praktyk realizowanych przez białych i heteroseksualnych mężczyzn i ma na celu wzmocnienie patriarchalnego porządku. Jednym z kluczowych elementów definiujących męskość hegemoniczną jest bowiem heteroseksualność. Męskość homoseksualna jest traktowana jako przeciwieństwo hegemonicznej, co według Donaldsona (1993) wynika z trzech kwestii. Po pierwsze, niechęć do homoseksualności jest postrzegana jako zasadnicza dla męskiej heteroseksualności, po drugie, homoseksualność jest łączona z kobiecością, po trzecie, forma przyjemności homoseksualnej jest traktowana jako subwersywna. Męskość hegemoniczna jest zatem budowana na bazie homofobii, a także niechęci wobec kobiet. Coraz trudniej jednak łączyć homoseksualność z byciem zniewieściałym, gdyż, jak twierdzi autor, to nie homoseksualność rozumiana jako zbliżenie do kobiecości jest atrakcyjna dla gejów, ale męskość. Pożądanie skierowane jest bowiem na mężczyznę nie dlatego, że jest gejem, ale dlatego, że jest mężczyzną.

Stephen Whitehead (2002) zastanawiał się, czy opis ideału męskości hegemonicznej, która bazuje na homofobii i lęku przed kobietami, oznacza, że geje i kobiety nie mogą zachowywać się w sposób odzwierciedlający męskość hegemoniczną, czyli rywalizować, walczyć, być wyrachowanym/wyrachowaną, kontrolować siebie i innych. Męskość, w tym męskość hegemoniczna, została bowiem ulokowana w męskim ciele, co krytykuje m.in. C. J. Pascoe (2007) i podkreśla, że męskość nie może być redukowana do męskiego ciała. Cliff Cheng (1996) twierdzi, że pisząc o męskościach nie mówimy o osobach płci męskiej, gdyż może być ona realizowana przez kobiety. Przykładem jest kobieta, która odnosi sukcesy jako menadżerka i w konsekwencji odgrywa męskość hegemoniczną. W studiach nad mężczyznami

i męskosciami wątek męskości realizowanej przez osoby o kobiecych ciałach był poruszony m.in. przez J. Halberstam (1998).

Różnice w interpretacji założeń męskości hegemonicznej możemy znaleźć również w interpretacji znaczeń męskości i męskiego doświadczenia. Podczas gdy Connell widzi w korzystaniu przez mężczyzn z pornografii przykład męskiej władzy, Susan Bordo (1994) zaznacza, że jest to możliwe tylko wówczas, jeśli fallus będzie nadal stanowił symbol władzy i kontroli. Bordo analizuje bowiem męskości i męskie doświadczenie raczej z perspektywy słabości niż siły, bezbronności niż niezwyciężoności, braku władzy niż jej posiadania (Moller 2007).

Według Donaldsona (1993) koncept męskości hegemonicznej jest oparty przede wszystkim na dominacji klasowej i dostępie do dóbr. Są bowiem mężczyźni, którzy nigdy nie będą w stanie zbliżyć się do ideału męskości hegemonicznej ze względu na pochodzenie, przynależność klasową lub etniczną. Są oni zaliczani do męskości marginalizowanych i warto się zastanowić nad liczebnością tej grupy. Poprzez męskości hegemoniczną większość mężczyzn uzyskuje korzyści podporządkowując sobie i kontrolując kobiety, jednak niewielu mężczyzn może kontrolować innych mężczyzn. Kluczowe w tym koncepcie jest zatem nie tyle dominowanie nad kobietami, ile dominowanie nad innymi mężczyznami, a zatem reguły kapitalizmu, który jest systemem patriarchalnym.

Według Demetriou (2001) w teorii męskości hegemonicznej dopuszczono się pewnego uproszczenia. Badacz wskazuje, że w jej ramach wyróżnić można dwa rodzaje hegemonii – zewnętrzną, która odnosi się do instytucjonalizacji męskiej dominacji nad kobietami oraz wewnętrzną, która opisuje dominację pewnych grup mężczyzn nad innymi. Demetriou twierdzi, że relacja między tymi formami hegemonii jest niejasna. Co więcej, męskości podporządkowane i marginalizowane wydają się nie mieć wpływu na konstrukcję męskości hegemonicznej⁷. Tony Jefferson (2002) wskazuje ponadto na konieczność mówienia nie tyle o męskości, ile męskościach hegemonicznych.

Częstym zarzutem wobec męskości hegemonicznej jest wskazanie na trudność w jej realizacji. Męskość hegemoniczna jest osiągnięta przez niewielu, czy możliwe jest zatem, iż jest na tyle nierealna i wyidealizowana, że może być tylko teoretycznym konstruktem? Connell i Messerschmidt (2005) odpowiadając na tę uwagę zaznaczyli, że jest to z założenia dość abstrakcyjny konstrukt, nie istniejący w swoim idealnym typie, który zrealizować mogą tylko nieliczne osoby, ponadto wielu mężczyzn posiadających znaczną władzę nie uosabia męskości hegemonicznej.

Jak widać, teoria męskości hegemonicznej spotkała się z ogromnym zainteresowaniem. Była wykorzystywana badawczo oraz poddawana krytyce w latach 90. i na początku XXI wieku. Messerschmidt (2018) wskazał cztery główne obszary, które zostały uwypuklone i dzięki temu dopracowane: konsekwencja i koszty męskości hegemonicznej, mechanizmy hegemonii, różnorodność męskości oraz kwestia

7 Szerzej krytyka Demetriou (2001) opisana jest w rozdziale dotyczącym teorii męskości hybrydowych.

zmienności męskości hegemonicznych. Przeniesienie konceptu na badania empiryczne przyczyniło się do tego, że teoria męskości hegemonicznej stała się szeroko stosowaną ramą analiz i przyczynkiem do debaty naukowej na temat męczyzn i męskości.

Przeformułowanie teorii męskości hegemonicznej (2005)

Pod wpływem krytyki oraz świadomości, że koncept męskości hegemonicznej powstał w latach siedemdziesiątych, Connell i Messerschmitt (2005) na nowo przemyśleli, zrewidowali założenia oraz adekwatność tej teorii. Badaczka i badacz zaznaczyli potrzebę przeformułowania w odniesieniu do struktury hierarchii genderowej, gdyż założenie o globalnej dominacji mężczyzn nad kobietami wymaga zniuansowania. Ponadto poddali analizie geografie konfiguracji męskościowych, czyli wyróżnienia możliwości realizacji męskości hegemonicznej na trzech poziomach: lokalnym, regionalnym i globalnym. Podjęli także aspekt procesu ucieleśnienia, gdyż praktyki cielesne są ściśle związane z męskociami, jednak niezwykle istotne jest przeplatanie się ucieleśnienia i kontekstu społecznego. Poruszyli również kwestię dynamiki męskości, gdyż koncept męskości hegemonicznej nie musi być reprodukowany – męskości są historycznie zmienne.

Connell i Messerschmitt (2005) w wyniku przemyśleń, opierając się na szeregu badań empirycznych, stwierdzili, że podtrzymują, iż podstawą teorii jest połączenie wielości i hierarchii męskości. Podkreślili jednak, że hierarchia męskości to wzorzec hegemonii, a nie prostej dominacji opartej na sile. Ponadto zaznaczyli, że męskość hegemoniczna nie jest najczęstszym wzorcem i większość chłopców oraz mężczyzn nie jest w stanie jej osiągnąć. Ponadto pewne męskości są hegemoniczne, ale zawsze w relacji do kobiecości i niehegemonicznych męskości.

Dominujące (posiadające władzę i/lub najbardziej rozpowszechnione) formy męskości nie muszą być tożsame z hegemonicznymi formami męskości (Messerschmidt 2018). Messerschmidt uszczegółowił aspekt dominacji i dokonał rozróżnienia, przybliżając dwa rodzaje męskości niehegemonicznych: „dominacyjne” i „dominujące”. Te pierwsze są najbardziej powszechne i najbardziej wpływowe, z kolei drugie „dotyczą przejmowania kontroli i władzy w określonych formach interakcji oraz okazywania władzy nad ludźmi i zdarzeniami – „trzymania za mordę», «ogarniania wszystkiego»” (Messerschmidt 2018b: 208).

Męskości hegemoniczne mogą być dominacyjne lub dominujące, ale żadne z nich nie muszą i zwykle nie są hegemoniczne, chyba że „usankcjonują kulturowo relacje patriarchalne” (Messerschmidt 2018b: 208). Messerschmidt (2018b) postuluje, by oddzielić dominacyjne, dominujące i inne niehegemoniczne męskości, gdyż taki zabieg pozwoli lepiej opisać męskości hegemoniczne. Ponadto zwraca uwagę na rozróżnienie na „dominujące” i „ochronne” (*protective*) formy męskości hegemonicznej (Messerschmidt 2015: 214). Męskość „ochronną” (*protective*) badacz zobrazował relacją udzielanej ochrony, wsparcia opieki partnerce, która jest zależna

i zgadza się na taką relację, gdyż wartością jest dla niej otrzymanie owej ochrony od współczującego obrońcy (Messerschmidt 2018).

Jak wskazał Demetriou (2001), męskości hegemoniczne mogą podlegać modyfikacji poprzez włączanie elementów kobiecości i męskości podporządkowanych. Do osiągnięcia hegemonii może zatem dojść raczej poprzez inkorporację niż opresję lub przemoc, jednak obie te formy mogą mieć miejsce (Messerschmidt 2018). Connell i Messerschmidt (2005) zwrócili uwagę na złożoność relacji wśród różnych męskości oraz możliwości włączenia w konstrukt męskości hegemonicznej elementów innych męskości. Messerschmidt (2018: 56) podkreślił również kwestię dynamiki męskości, zaznaczając, że autorka i autor postrzegają męskości jako „konfiguracje praktyk, które są konstruowane, rozwijają się i zmieniają w czasie”.

Connell i Messerschmidt (2005) odnotowali, że krytyka ukazała słabości wcześniej sformułowanej teorii. Na przykład, zbyt dużym uproszczeniem jest wzorzec „globalnej dominacji” mężczyzn nad kobietami.

Koncepcja hegemonicznej męskości została pierwotnie sformułowana w tandemie z koncepcją hegemonicznej kobiecości – wkrótce przemianowanej na „kobiecość emfatyczną”, aby uznać asymetryczną pozycję męskości i kobiecości w patriarchalnym porządku płci. W rozwoju badań nad mężczyznami i męskosciami relacja ta straciła na znaczeniu. Jest to godne ubolewania z więcej niż jednego powodu. Płeć jest zawsze relacyjna, a wzorce męskości są społecznie definiowane w przeciwieństwie do jakiegoś modelu (rzeczywistego lub wymyślnego) kobiecości (Connell, Messerschmidt 2005: 848).

Wprowadzony termin „kobiecość emfatyczna”⁸ stał się „nieostry”. W tym aspekcie Messerschmidt (2018) zwrócił uwagę na wagę relacyjności w obrębie płci, gdzie kobiety są istotne w procesie konstruowania męskości (m.in. jako matki, partnerki, współpracownicy). Connell i Messerschmidt (2005) podkreślili, że niezbędne jest lepsze zrozumienie hierarchii genderowej, badanie praktyk realizowanych przez kobiety, analizowanie wzajemnej interakcji między kobiecościami i męskosciami, a także badanie grup podporządkowanych. Wskazali również (2005), że męskości hegemoniczne można analizować na trzech poziomach: lokalnym, czyli dotyczącym interakcji na obszarze rodziny, organizacji, czy społeczności; regionalnym, czyli na poziomie kultury lub narodu; globalnym, czyli ponadnarodowym (polityka światowa oraz ponadnarodowy biznes i media). Istotne są również powiązania między tymi poziomami.

Jak podkreśla Messerschmidt (2018), globalne męskości hegemoniczne wywierają presję na regionalne i lokalne męskości hegemoniczne, z kolei regionalne męskości hegemoniczne dostarczają „materiału kulturowego”, który może być wykorzystany

8 Jak wskazują Connell i Messerschmidt (2005: 848): „Koncepcja hegemonicznej męskości została pierwotnie sformułowana w tandemie z koncepcją hegemonicznej kobiecości – wkrótce przemianowanej na »kobiecość emfatyczną«, aby uznać asymetryczną pozycję męskości i kobiecości w patriarchalnym porządku płci. W rozwoju badań nad mężczyznami i męskosciami, relacja ta straciła na znaczeniu. Jest to godne ubolewania z więcej niż jednego powodu. Płeć jest zawsze relacyjna, a wzorce męskości są społecznie definiowane w przeciwieństwie do jakiegoś modelu (rzeczywistego lub wymyślnego) kobiecości”.

na poziomie globalnym, a także dostarczają wzorców męskości, które mogą być ważne w lokalnej dynamice płci. Lokalne wzorce męskości hegemonicznych mogą się różnić, ale często również zachodzą na siebie. Badacz przestrzega przed uznaniem hierarchii idącej od poziomu globalnego, przez regionalny do lokalnego i wskazuje na wzajemne relacje tych męskości jako na ważny obszar badań. Jest to zatem propozycja badania męskości hegemonicznych poprzez zastosowanie poziomów męskości hegemonicznych lokalnych, regionalnych i globalnych, ale z uwzględnieniem relacji do kobiecości i męskości niehegemonicznych na każdym z tych poziomów. Zaproponowane poziomy analizy uwypuklają różnorodność i mają uczulić na traktowanie męskości hegemonicznej jako monolitycznego typu.

Dalsze krytyczne analizy teorii męskości hegemonicznej wskazują, według badaczek i badaczy, na potrzebę uwzględnienia kwestii transnacionalizacji (Elias, Beasley 2009), gdyż „krytyczne zaangażowanie w hegemoniczną męskość w świetle transnarodowości może pozwolić uniknąć popadnięcia w błąd zachodniocentrycznego uniwersalizmu” (Hearn, Aboim, Howson 2016).

Powszechność wykorzystania teorii męskości hegemonicznej/ych w badaniach

Podsumowując, teoria męskości hegemonicznej/ych jest jedną z najczęściej stosowanych perspektyw badawczych w ramach krytycznych studiów nad mężczyznami i męskociami. Jest to również teoria najczęściej wykorzystywana w studiach nad mężczyznami i męskociami w Polsce. Przywołanie tak powszechnie stosowanej teorii na przykładach poszczególnych badań wiązałoby się z wyborem z ogromnej puli obszarów, w których jest wykorzystywana. Messerschmidt (2018: 29–30) zwraca uwagę, że teoria męskości hegemonicznej została wykorzystana w badaniach nad edukacją, w kryminologii, prawie, studiach nad organizacją, psychoterapii, badaniach mediów czy w geografii. W perspektywie historycznej ta powszechność użycia przyczyniała się do krytyki i modyfikacji pewnych założeń teorii męskości hegemonicznej, a także rozwoju innych teorii.

Warto również podkreślić, że nie można wyizolować męskości hegemonicznej z całego hierarchicznego układu opisanego przez Connell. W ramach badań niezwykle często uwaga skupiona jest na męskoci hegemonicznej/ych⁹, podczas gdy funkcjonują one zawsze w relacji do innych męskości (współuczestniczących, podporządkowanych, marginalizowanych) i kobiecości (Lusher, Robins 2009)¹⁰. Connell (2018: 23) podkreśliła, że „ważne jest, aby podtrzymać zainteresowanie męskociami zmarginalizowanymi i podporządkowanymi”. W większości

9 Analizy pokazują, że akademicki i akademicy w ramach prezentowanych badań różnie, często sprzecznie, interpretują koncepcję męskości hegemonicznej (Messerschmidt 2018b: 205).

10 Obszerna analiza teoretyczna zob. Lusher, Robins (2009).

badan znaleźć można jednak odwołanie głównie do męskości hegemonicznej/ych (por. Wedgwood, Connell, Wood 2023; Wojnicka 2021).

Connell (2009: 245) zaznacza również tendencję redakterek_ów, recenzentek_ów i autorek_ów, by „czytać hegemoniczną męskość jako statyczny typ charakteru, tj. psychologizować ją, ignorując przy tym całą kwestię dynamiki relacji genderowych”. Zamiast badać „relacje pomiędzy męskosciami” traktuje się relacyjne ujęcie płci jako „stałą typologię”, szuka się i opisuje „typy” (Connell 2018). Wykorzystanie konceptu męskości hegemonicznej bywa upraszczane do zestawu cech osobowości (Wedgwood, Connell, Wood 2023), podczas gdy teoria ta jest raczej wyrazem krytyki takiego podejścia. Analizy artykułów wykorzystujących teorię męskości hegemonicznej pokazują również inne kierunki badań. Messerschmidt (2018b) wskazał wątek przyczyniania się kobiet do kultywacji męskości hegemonicznej, to znów jej przezwycięzania i kwestionowania, czy wpływu neoliberalnej globalizacji na męskości hegemoniczne i niehegemoniczne w krajach peryferyjnych.

Jednocześnie ten sam autor zachęca do badania sposobu w jaki dochodzi do uprawomocnienia i ugruntowywania relacji patriarchalnych na różnych poziomach: lokalnym, regionalnym i globalnym oraz tego, w jaki sposób męskości hegemoniczne i niehegemoniczne odnoszą się do siebie na tych poziomach. Podkreśla też wagę badania grup podporządkowanych, które mogą kultywować męskości hegemoniczne, skupienia na perspektywie interseksjonalnej, badania męskości w ciele oraz badań wpływu globalizacji na regionalne i lokalne męskości w krajach peryferyjnych.

Bibliografia

- Beasley Ch. (2008a), *Reply to Messerschmidt and to Houson*, „Men and Masculinities”, no. 11(1), s. 114–115.
- Beasley Ch. (2008b), *Rethinking hegemonic masculinity in a globalised world*, „Men and Masculinities”, no. 11(1), s. 86–103.
- Beasley Ch. (2011), *Gender and Sexuality. Critical Theories, Critical Thinkers*, Sage, Los Angeles–London–New Delhi–Singapore–Washington.
- Bordo S. (1994), *Reading the male body*, [w:] L. Goldstein (red.), *The Male Body: Features, Destinies, Exposures*, University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Carrigan T., Connell B., Lee J. (1987), *Toward a new sociology of masculinity*, [w:] *The Making of Masculinities. The New Men's Studies*, Allen & Unwin, London–Sydney–Wellington, s. 63–100.
- Chen C. (1996), *Men and masculinities are not necessarily synonymous: Thoughts on organizational behavior and occupational sociology*, [w:] C. Chen (red.), *Masculinities in Organization*, Sage, London.
- Collier R. (1998), *Masculinities, Crime and Criminology: Men, Heterosexuality and the Criminalised Other*, Sage, London.
- Connell R. W. (1979/1983), *Men's bodies*, [w:] *Which Way Is Up?*, Allen & Unwin, Sydney, s. 17–32.
- Connell R. W. (1987), *Gender and Power. Society, the Person and Sexual Politics*, Stanford University Press, Stanford.
- Connell R. W. (1995), *Masculinities*, University California Press, Berkeley–Los Angeles.
- Connell R. W. (1998), *Masculinities and globalization*, „Men and Masculinities”, no. 1(1), s. 3–23. <https://doi.org/10.1177/1097184X98001001001>

- Connell R. W. (2000), *The Men and the Boys*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles.
- Connell R. W. (2009), *A thousand miles from kind: Men, masculinities and modern institutions*, "The Journal of Men's Studies", no. 16(3), s. 237–252. <https://doi.org/10.3149/jms.1603.237>
- Connell R. W. (2010), *Reżimy płciowe i porządek płci*, przeł. E. Korytkowska, Biblioteka Think Tanku Feministycznego, <http://www.ekologiasztuka.pl/pdf/f0095connell.pdf>2010 (dostęp: 30.03.2024).
- Connell R. W. (2013), *Socjologia płci. Płeć w ujęciu globalnym*, przeł. O. Siara, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Connell R. W. (2018), *Obmąpywanie męskości* (wywiad), [w:] A. Dziadek (red.), *Formy męskości 3. Antologia przekładów*, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, Warszawa, s. 11–24.
- Connell R. W., Messerschmidt J. W. (2005), *Hegemonic masculinity. Rethinking the concept*, "Gender & Society", no. 19(6), s. 829–859.
- Connell R. W., Wood J. (2005), *Globalization and business masculinities*, "Men and Masculinities", no. 7(4), s. 347–364. <https://doi.org/10.1177/1097184X03260969>
- Crenshaw K. W. (1989), *Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics*, "University of Chicago Legal Forum", no. 1, Article 8, <http://chicagounbound.uchicago.edu/uclf/vol1989/iss1/8> (dostęp: 30.03.2024).
- Demetriou D. Z. (2001), *Connell's concept of hegemonic masculinity: A critique*, "Theory & Society", no. 30(3), s. 337–361.
- Donaldson M. (1993), *What is hegemonic masculinity*, "Theory & Society", no. 22(5), s. 643–657.
- Elias J., Beasley Ch. (2009), *„Hegemonic Masculinity and Globalization: Transnational Business Masculinities” and beyond*, "Globalizations", no. 6(2), s. 281–296. <https://doi.org/10.1080/14747730902854232>
- Flood M., Gardiner J. K., Pease B., Pringle K. (2007), *International Encyclopedia of Men and Masculinities*, Routledge, New York.
- Giddens A. (2006), *Socjologia*, przeł. A. Szulżycka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Gottzén L. (2011), *Metaphors of masculinity: Hierarchies and assemblages*, [w:] A. Biricik, J. Hearn (red.), *GEXcel Work in Progress Report Volume XV: Proceedings GEXcel Theme 9: Gendered Sexual Transnationalisations, Deconstructing the Dominant: Transforming men, „centres” and knowledge/policy/practice*, s. 229–239.
- Halberstam J. (1998), *Female Masculinity*, Duke University Press, Durham.
- Hearn J. (1996), *Is masculinity dead?: A critical account of the concept of masculinity/masculinities*, [w:] M. Mac and Gaill (red.), *Understanding Masculinities: Social Relations and Cultural Arenas*, Open University Press, Milton Keynes, s. 202–217.
- Hearn J. (2004), *From hegemonic masculinity to the hegemony of men*, "Feminist Theory", no. 5(1), s. 49–72. <https://doi.org/10.1177/1464700104040813>
- Hearn J. (2009), *Deconstructing the hegemony of men and masculinities – Presentation of the research theme*, [w:] J. Hearn (red.), *GEXcel Work Progress Report*, vol. 5, <http://liu.diva-portal.org/smash/get/diva2:792339/FULLTEXT01.pdf> (dostęp: 15.03.2024).
- Hearn J., Aboim S., Howson R. (2016), *Hegemonic masculinity*, [w:] G. Ritzer (red.), *Blackwell Encyclopedia of Sociology Reference Online*, Second Edition, Wiley-Blackwell, Oxford.
- Howson R. (2006), *Challenging Hegemonic Masculinity*, Routledge, London.
- Howson R. (2008), *Hegemonic masculinity in the theory of hegemony*, "Men and Masculinities", no. 11(1), s. 109–113.
- Howson R., Hearn J. (2020), *Hegemony, hegemonic masculinity, and beyond*, [w:] L. Gottzén, U. Mellström, T. Shefer (red.), *Routledge International Handbook of Masculinity Studies*, Routledge, New York–London.
- Jefferson T. (2002), *Subordinating hegemonic masculinity*, "Theoretical Criminology", no. 6(1), s. 63–88.

- Kessler S. J., Ashenden D. J., Connell R. W., Dowsett G. W. (1982), *Ockers and Dosci-Maniacs*, Inner City Education Center, Sydney.
- Kwon J. (2019), *Globalization and business masculinities in South Korea: Top managers in the industrial sector*, "Social Sciences", no. 8(12). <https://doi.org/10.3390/socsci8120318>
- Lusher D., Robins G. (2009), *Hegemonic and other masculinities in local social contexts*, "Men and Masculinities", no. 11(4), s. 387–423. <https://doi.org/10.1177/1097184X06298776>
- Mac án Ghaill, M., Haywood Ch. (2007), *Gender, Culture and Society*, Palgrave Macmillan, London.
- McNair B. (2004), *Seks, demokratyzacja pożądania i media, czyli kultura obnażania*, przeł. E. Klekot, Muza, Warszawa.
- Messerschmidt J. W. (2015), *Masculinities in the Making: From the Local to the Global*, Rowman & Littlefield, Lanham, MD.
- Messerschmidt J. W. (2018a), *Hegemonic Masculinity. Formulation, Reformulation and Amplification*, Rowman & Littlefield, Lanham, Boulder, New York–London.
- Messerschmidt J. W. (2018b), *Pomnażanie wiedzy uwikłanej w płęć: akademickie wykorzystanie koncepcji męskości hegemonicznej*, przeł. W. Śmieja, [w:] A. Dziadek (red.), *Formy męskości 3. Antologia przekładów*, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, Warszawa, s. 183–210.
- Moller M. (2007), *Exploiting patterns: A critique of hegemonic masculinity*, "Journal of Gender Studies", no. 16(3), s. 263–276. <https://doi.org/10.1080/09589230701562970>
- Pascoe C. J. (2007), *Dude, You're a Fag: Masculinity and Sexuality in High School*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London.
- Pleck J. H. (1981), *The Myth of Masculinity*, MIT Press, Cambridge–London.
- Roberts S. (2018), *Young Working-Class Men in Transition*, Routledge, Abingdon.
- Skucha M. (2012), *Męskości nowoczesne? Wiek XIX*, „Wielogłos”, nr 1(11). <https://doi.org/10.4467/2084395XWI.12.001.0606>
- Wedgwood N., Connell R., Wood J., 2023, *Deploying hegemonic masculinity: A study of uses of the concept in the journal "Psychology of Men & Masculinities"*, "Psychology of Men & Masculinities", no. 24(2), s. 83–93. <https://doi.org/10.1037/men0000417>
- Wetherell M., Edley N. (1999), *Negotiating hegemonic masculinity: Imaginary positions and psycho-discursive practices*, "Feminism & Psychology", no. 9(3), s. 335–356.
- Whitehead S. (1999), *Hegemonic masculinity revised*, "Gender, Work and Organization", no. 6(1), s. 58–62.
- Whitehead S. (2002), *Men and Masculinities*, Polity Press, Oxford.
- Wojnicka K. (2021), *Invisible yet significant: The case of complicit masculinities' transparency in power*, "NORMA: International Journal for Masculinity Studies", no. 16(4), s. 200–204. <https://doi.org/10.1080/18902138.2021.200199>